

NEKATERA TEMELJNA VPRAŠANJA ZNANSTVENEGA RAZISKOVANJA DRUŽBE

Mitja Hafner-Fink

1. ZNANOST IN ZNANSTVENO RAZISKOVANJE

(op.: tekst obsega celotno prvo poglavje iz učbenika N.Toš in M. Hafner-Fink: *Metode družboslovnega raziskovanja*, FDV, Ljubljana 1998)

1.1. RAZISKOVANJE V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

Raziskovanje je takorekoč del človekovega vsakdana že od njegovega rojstva. Za dojenčka velikokrat rečemo, da raziskuje svojo okolico, medtem ko zvedavo opazuje dogajanje okoli sebe, ali ko se plazi po stanovanju. Človek se v svojem vsakdanjem življenju na različne načine srečuje z raziskovanjem: lahko sam raziskuje, lahko je podvržen raziskovanju oz. preiskovanju. Pri tem gre lahko za zelo različne vrste raziskovanja oz. preiskovanja. Vedno več je ljudi, ki so bili kot anketiranci vključeni v neko anketno raziskavo (bodisi po telefonu, bodisi neposredno), veliko jih je tudi, ki so pri takšni raziskavi sodelovali kot anketarji. Seveda pa je bil (skoraj) vsak pri zdravniku in ob tem podvržen različnim medicinskim preiskavam (raziskavam?). Lahko rečemo, da celo gospodinja, ki na tržnici išče najugodnejšo ponudbo zelenjave (glede kakovosti in cene) "izvaja" nekakšno raziskavo. Starši raziskujejo, ko iščejo najprimernejše metode za vzgojo svojih otrok in otroci hkrati raziskujejo (preizkušajo), kje je meja "potrpljenja" njihovih staršev.

Nanizali smo samo nekaj situacij in vsakdanjih dejavnosti, pri katerih se lahko srečamo z raziskovalno dejavnostjo. Pri tem gre lahko za sistematično in organizirano raziskovanje (preiskovanje) kot je npr. zdravniški pregled, ali pa za nesistematično in povsem spontano "raziskovanje trga", ki ga opravlja gospodinja, ko išče najugodnejšo ponudbo solate na tržnici. Če pustimo ob strani nakupovanje solate in druge nesistematične oblike raziskovanja ter se osredotočimo le na organizirano in sistematično raziskovanje (preiskovanje), lahko nanizamo celo vrsto človekovih praks, ki jih lahko vsaj v eni od njihovih dimenzij označimo kot raziskovanje (research) ali preiskovanje (investigation). Navedimo jih torej nekaj: raziskovalno delo na

znanstvenih ustanovah (npr. na univerzah, inštitutih), raziskovanje v razvojnih oddelkih večjih podjetij, tržno raziskovanje v marketinških organizacijah, policijske preiskave, zdravniški pregledi, parlamentarne preiskovalne komisije, preiskovalno novinarstvo itd.

In kaj je značilno za dejavnost, ki jo označujemo kot *organizirano in sistematično raziskovanje*. Tako za policijsko preiskavo kot za znanstveno raziskovanje na univerzi je značilno, da je *cilj raziskovanja* vnaprej določen. Raziskovanje poteka na podlagi določenih *načel in pravil*, ki naj bi zagotavljala *objektivnost* celotnega postopka in rezultatov. Raziskovalne cilje se dosega z uporabo preizkušenih *metod*, ki so seveda posebej razvite za različne vrste raziskovanja (npr. zasliševanje v policijski raziskavi prav gotovo ni uporabno pri raziskovanju javnega mnenja). Seveda pa lahko praktično za vsako raziskovanje rečemo, da ne more brez *zbiranja podatkov*. Kriminalisti zbirajo podatke, ko zaslišujejo priče, osumljence, ko zbirajo dokazno gradivo, iščejo sledi itd. Zdravnik zbira podatke o bolniku s tem, ko ga sprašuje o počutju, ko ga pošlje na analizo krvi v laboratorij. Fizik ali kemik zbirata podatke, ko opazujeta in merita rezultate eksperimentov. Družboslovec, ki raziskuje javno mnenje, zbira podatke s pomočjo ankete. Raziskovalci (ali preiskovalci) na podlagi zbranih podatkov poskušajo pripraviti sodbo oz. zaokroženo podobo o pojavu, ki ga raziskujejo. To dosežejo z *analizo podatkov* - z urejanjem, primerjanjem in povezovanjem zbranih podatkov predvsem v luči zastavljenih raziskovalnih ciljev. Analiza zbranih podatkov naj bi kriminalistu odgovorila na vprašanje, kdo je možni storilec kaznivega dejanja, fizik bo na podlagi analize ugotovil, ali je njegova teorija veljavna, ali ni veljavna.

Tukaj se bomo omejili predvsem na tisto vrsto raziskovanja, ki ga razumemo kot znanstveno raziskovanje v ožjem pomenu. Zanimalo nas bo torej tisto raziskovanje, ki poteka znotraj konkretnih znanstvenih disciplin, ki je utemeljeno v posameznih znanstvenih disciplinah, ki torej predvsem rešuje probleme, ki si jih postavlja neka znanost. Natančneje: ukvarjali se bomo z družboslovnim raziskovanjem (predvsem sociološkim). Pri tem omejevanju se nam postavi vprašanje, ali npr. policijska preiskava ne sodi v okvir znanstvenega raziskovanja, saj v mnogih primerih uporablja izsledke znanstvenih disciplin - kemije, fizike, psihologije itd. Podobno se lahko vprašamo, ali ni tudi npr. marketinška raziskava na nek način znanstvena, saj prav tako gradi na izsledkih različnih znanstvenih disciplin, kot so npr.: psihologija, sociologija, ekonomija, komunikologija. Naša omejitev na znanstveno raziskovanje torej ne pomeni, da se bomo omejili zgolj na raziskovanje, ki ima strogo temeljni znanstveni pomen, ampak predvsem omejitev na raziskovanje, ki je utemeljeno v znanosti, čeprav je lahko povsem ozko usmerjeno na reševanje zelo praktičnega problema.

Dejstvo je namreč, da mora vsako raziskovanje, upoštevati temeljne principe raziskovanja in prav tako v vseh vrstah raziskav (naj si bo to marketinška anketa, ali pa temeljna sociološka raziskava vrednot) veljajo iste tehnične zahteve glede uporabe raziskovalnih metod v ožjem smislu. Namreč, za izvedbo ankete veljajo ista pravila ne glede na to, ali se uporablja v strogo znanstvene namene, ali v okviru političnega marketinga. Seveda pa bo naš prikaz družboslovnega raziskovanja temeljil na nekakšnem idelno-tipskem modelu znanstvene raziskave, saj bomo na ta način lahko zajeli tudi tiste faze raziskovalnega procesa, ki običajno pri "uporabniškem" raziskovanju niso prisotne, kot npr.: problem gradnje teorije, preizkušanje teoretskih predpostavk, operacionalizacija teoretskih konceptov. Seveda pa osredotočenje na znanstveno raziskovanje v ožjem smislu lahko utemeljimo tudi s tem, da se prav v okviru temeljnih znanstvenih raziskav izgrajuje pojmovni aparat neke znanstvenne discipline.

1.2. ZNANOST

Naše osredotočenje na "znanstveno raziskovanje" seveda terja opredelitev pojma *znanost*. S pojmom znanost zajamemo zelo *kompleksen sistem, ki v grobem vsebuje dva temeljna elementa, in sicer: 1) institucionalni in 2) spoznavno-teoretski*.

Za družboslovce (še posebej za sociologe) je seveda *znanost* zanimiva *kot družbeni pojav (družbeni sistem)*, torej kot predmet proučevanja. V tem smislu pojem znanost (kot predmet proučevanja sociologije znanosti) zajema družbeno dejavnost in rezultate te dejavnosti. Predmet proučevanja so torej posamezniki, ki se ukvarjajo z znanostjo (raziskovalci, znanstveniki), znanstvene inštitucije (raziskovalni inštituti, univerze), dejavnost, ki poteka v okviru teh inštitucij (raziskovanje, izobraževanje, publiciranje) in znanstvena politika (ki zajema inštitucije - npr. konkretne vladne resorje, ki se ukvarjajo z znanstveno politiko, povezave med znanostjo in politiko ter nenazadnje zakonodajo na področju znanosti). Seveda pa je predmet proučevanja sociologije znanosti tudi rezultat znanstvenega delovanja - torej (znanstveno) spoznanje, ki je nakopičeno v posameznih znanstvenih teorijah. Definicijo znanosti s sociološkega stališča lahko na kratko povzamemo tudi po Blackwellovem slovarju sociologije: "...znanost je kompleks spoznanj o svetu okrog nas in metoda, s katero pridemo do teh spoznanj ter družbena institucija, ki se ob tem vzpostavi" (Johnson, 1995: 244).

Tukaj nas bo zanimal tisti vidik znanosti, ki se nanaša na *pot, po kateri pridemo do novega spoznanja*. Zanimala nas bo *znanstvena metoda* v najširšem smislu. To pomeni, da bo v središču naše pozornosti spoznavno-teoretski vidik znanosti - proces spoznavanja oz. odkrivanja. V spoznavno-teoretskem (epistemološkem) smislu znanost torej definiramo kot *človekovo (miselno) dejavnost, ki vodi do urejene celote povezanih spoznanj o realnem svetu, ki so sprejeta kot obče veljavna*.¹ Znanstveno metodo (v najširšem smislu) pa razumemo kot pot do novega spoznanja. Takšna človekova dejavnost temelji na prepričanju, da je (objektivno) resnico o svetu mogoče spoznati.

Vendar pa se na tej točki lahko postavi tudi vprašanje o razmerju med naravoslovjem in družboslovjem. V okviru nekaterih razumevanj družboslovja lahko namreč zasledimo prepričanje (ali vsaj dvom), da ni mogoče spoznati objektivno resnico o družbenem svetu. Temu pa se pogosto pridruži dilema, ali je sploh mogoče uporabiti znanstvene metode tudi pri raziskovanju družbenega sveta, ali je to mogoče le pri raziskovanju narave. Dvomi so vzpodbujeni predvsem s samo naravo predmeta proučevanja (družba, odnosi med ljudmi) in z dejstvom, da je znanstvenik kot pripadnik družbe hkrati subjekt in objekt raziskave. Kljub tem dvomom in dilemam pa lahko rečemo, da večina sociološkega (družboslovnega) raziskovanja poskuša upoštevati temeljna načela znanstvenega raziskovanja (ki veljajo tudi za naravoslovje).

Zanima nas torej tisti del znanosti, ki smo ga označili kot dejavnost, s katero znanstveniki pridejo do novega spoznanja in ki ga lahko označimo kar kot *znanstveno raziskovanje*. Poglejmo torej, kakšna je ta dejavnost, kaj v tem okviru počnejo znanstveniki in tako dopolnimo definicijo tistega dela znanosti, ki predstavlja dejavnost pridobivanja znanj o svetu okrog nas.

Znanost (znanstveno raziskovanje) lahko opišemo tudi kot racionalno-izkustveno dejavnost, s katero človek na organiziran, sistematičen, nadzorovan in načrtovan način pridobiva novo spoznanje. Kaj pravzaprav delajo znanstveniki, ko raziskujejo oz. pridobivajo novo spoznanje? Naštejmo samo nekaj dejavnosti, ki so še posebej značilne za znanstveno raziskovanje: definiranje, logično sklepanje, zbiranje podatkov, opazovanje, merjenje, eksperimentiranje, nadzorovanje, opisovanje, klasificiranje, analiza podatkov, pojasnjevanje, posploševanje, napovedovanje, vrednotenje (glej Šušnjić 1973, 19-24). Vsaka od teh dejavnosti bo kasneje (iz različnih zornih kotov) tudi podrobneje predstavljena (opisana, razčlenjena, analizirana) kot splošen metodološki

¹ Po Miliću je znanost "...organizirano in metodično zavzemanje, da na racionalno-izkustven način pridemo do objektivnega, zanesljivega in natančnega, splošnega in sistematičnega spoznanja o stvarnosti..." (Milić 1978, 256).

princip, ali kot konkretna raziskovalna metoda. Za bolj nazorno predstavo oz. kot dopolnilo definicije znanosti dodajamo le nekaj kratkih misli ob dejavnostih, ki smo jih našli.

Ko se znanstveniki (raziskovalci) lotevajo znanstveno-raziskovalnega dela, morajo jasno *definirati* (opredeliti, opisati, omejiti) temeljne pojme oz. koncepte, ki so pomembni za raziskovano področje. Že Durkheim je npr. poudaril pomen definiranja temeljnih pojmov preden se sociolog-raziskovalec loti zbiranja podatkov na konkretnem področju (Durkheim 1963, 45-46). Raziskovalec lahko seveda uporabi definicije, ki so jih postavili drugi znanstveniki, lahko pa postavi oz. izpelje nove definicije. Pri uvajanju novih pojmov z novimi definicijami, ali pri postavljanju novih definicij za že uveljavljene pojme mora znanstvenik-raziskovalec poskrbeti, da ne pride do protislovij oz. nesmiselnih zvez med definicijami pojmov, ki so med sabo povezani. Da to tega ne pride, mora upoštevati pravila *logičnega sklepanja* in nasploh pravila logike.

Zbiranje podatkov je ena od dejavnosti, brez katere si (znanstvenega) raziskovanja ne moremo predstavljati. Kaj vse počnejo raziskovalci, ko zbirajo podatke? Lahko opazujejo dogajanje, lahko sprašujejo (anketirajo), brskajo po arhivih, z različnimi inštrumenti izvajajo meritve v naravi ali v laboratoriju, preštevajo besede v časopisnih člankih itd. Včasih lahko zasledimo tudi razumevanje pojma *opazovanje*, ki je razumljeno kot zbiranje podatkov nasploh. V nekaterih interpretacijah se z zbiranjem podatkov izenačuje tudi *merjenje*. Prav gotovo lahko rečemo, da zbiranje podatkov in merjenje sovpadata, ne moremo pa ju povsem izenačevati, saj merimo lahko tudi potem, ko smo podatke že zbrali. Tako lahko enote opazovanja potem, ko smo podatke že zbrali, na podlagi sestavljenih meril, razvrščamo ali *klasificiramo* v razrede in jih tako tudi merimo.

Včasih so posegi raziskovalcev v raziskovano okolje manj, drugič bolj izraziti. Vedno pa je pomembno, da z *nadzorovanjem* dejavnikov v okolju zagotovijo čimbolj verodostojne rezultate. Obseg nadziranja je pri različnih oblikah raziskav različen. Najvišjo stopnjo nadziranosti okoliščin in dejavnikov, ki so pomembni za rezultat raziskovanja, pa dosežejo raziskovalci z *eksperimentom*, še posebej, ko le-ta poteka v laboratoriju.

Potem, ko zberejo podatke, se raziskovalci lotijo *analize podatkov*. Pri tem se včasih zadovolji zgolj z *opisovanjem* pojavov, ki jih raziskujejo. Seveda pa je opis okoliščin, v katerih raziskovanje poteka in pojavov, ki so predmet raziskovanja, tisto, kar mora storiti vsak raziskovalec preden se loti zahtevnejših analiz. Pogosto se opisovanju pridruži tudi razvrščanje oz. klasificiranje

raziskovanih pojavov oz. enot opazovanja. Vendar pa znanstveno raziskovanje ne bi bilo znanstveno, če raziskovalci ne bi imeli tudi zahtevnejših ciljev. Z analizo zbranih podatkov namreč tudi *pojasnjuje* pojave. Sociolog se npr. ne zadovolji le z ugotovitvijo, da je mobilnost po družbeni lestvici v različnih družbah različna, ampak poskuša tudi ugotoviti, zakaj prihaja do teh razlik.

Če naj bi bil cilj znanstvenega raziskovanja znanje, ki je obče veljavno, potem seveda znanstveniki na podlagi rezultatov različnih raziskav *posplošujejo* in te posplošitve formulirajo v obliki (splošnih) znanstvenih zakonov. Vendar znanstveniki niso vedno zadovoljni le s pojasnjevanjem in posploševanjem, ampak poskušajo na podlagi tega *napovedovati* (prihodnje) dogajanje. Sociolog bo npr. poskušal napovedati, kdaj se bo latentni konflikt sprevrgel v manifestnega, ali, kaj lahko prinese naraščanje deleža imigrantov v neki družbi. S tem pa smo pokazali, da so znanstveniki pri svojem raziskovanju vedno (družbeno) angažirani – to še posebej velja za družboslovce, ki se kljub zapovedani objektivnosti, ne morejo izogniti *vrednotenju* in vrednotam. Seveda pa sociolog ne vrednoti le takrat, ko npr. ocenjuje, da povečana družbena mobilnost pomeni napredek za neko družbo, ampak vrednoti tudi takrat, ko ocenjuje konkretne raziskovalne dosežke z vidika razvoja znanstvene discipline.

Kadar poskušamo razčleniti znanost v epistemološkem (spoznavno-teoretskem) smislu, potem lahko navedemo tri temeljne strukturne elemente, ki se v njenem okviru prepletajo, in sicer:

- a) znanstvena teorija,
- b) znanstvena metoda ter
- c) izkustvo (empirija).

Seveda tukaj govorimo o t.i. izkustvenih znanostih, med katere sodi tudi sociologija in druge družboslovne znanstvene discipline (politologija, komunikologija, ekonomija itd.), za razliko od čisto teoretskih znanosti, med katere uvrščamo predvsem matematiko.

Gornja *delitev znanosti na izkustvene in teoretske* zahteva pojasnitev. Na prvi pogled namreč izgleda, kot da izkustvene znanosti nimajo (ne potrebujejo) teorije, teoretske znanosti pa ne temeljijo na izkustvu oz. nimajo nikakršne zveze z izkustvom. Vendar takšna delitev oz. razlikovanje ni povsem točno. Na splošno namreč lahko rečemo, da ne obstaja znanost brez teorije in torej tudi izkustvene znanosti "imajo" svojo teorijo. Razlika je torej le v tem, da teoretske znanosti ne temeljijo na (neposrednem) izkustvu. Seveda pa takšna, lahko bi rekli tavitološka

pojasnitev, ne zadošča, zato bomo v nadaljevanju podrobneje pojasnili nekatere temeljne pojme, kot so npr. izkustvo, znanstveni zakon, teorija, metoda in njihovo medsebojno povezanost. To nam bo omogočilo lažje razumevanje razlike med teoretskimi in izkustvenimi znanostmi.

1.3. IZKUSTVO

V znanosti pogosto uporabljamo za pojem "*izkustvo*" tudi termin "*empirija*". Menimo, da je najbolj smiselno, da začnemo s tem pojmom, saj lahko rečemo, da se vskdanje človekove raziskovanje začne prav z izkustvom. Ta pojem torej ni ozko omejen na področje znanstvenega spoznavanja, ampak z njim posegamo tudi na področje spoznavanja in zaznavanja v vsakdanjem življenju. *Izkustvo (empirija) je torej tisti del človekovega spoznanja, ki je rezultat neposrednega čutnega zaznavanja realnega sveta.* Pri tem se v družboslovju običajno misli na čutno zaznavanje temelječe predvsem na vidu in sluhu in maj običajno na drugih čutilih - tipanje, vonjanje, okušanje. V znanosti pogosto za pojem čutno zaznavanja uporabljamo kar pojem "*opazovanje*", pri čemer seveda ne mislimo izključno na zaznavanje z vidom (o dilemi v zvezi s pojmom "*opazovanje*" bomo več govorili ob razpravi o zbiranju podatkov).

S tem, ko smo omejili pojem izkustva na zaznavanje realnega sveta oz. realnosti, se nam odpira novo vprašanje. *Kaj je to realni svet?* Ali ta realni svet obstaja neodvisno od posameznikovega izkustva in je torej v različnih posameznih izkušnjah vedno enako zaznan. Konkretno vprašanje bi se torej lahko glasilo: ali je oseba, ob kateri si se pravkar zbudili po burni noči resnična, ali je zgolj proizvod tvojega mišljenja? To je lahko tudi gnoseološko ali ontološko vprašanje, na katerega v različnih filozofskih usmeritvah najdemo različne odgovore. To pa je tudi dilema, ki je še posebej prisotna v družboslovju, saj raziskovalec-družboslovec raziskuje pojave družbenega sveta, katerega del je tudi sam. Pozitivisti npr. odgovorjajo na to vprašanje tako, da govorijo o družbenem svetu kot neodvisnem od individualne zaznave; na drugi strani pa fenomenologi poudarjajo, da se realni družbeni svet konstituira šele v procesu zaznavanja konkretnih družbenih pojavov.

Zaradi metodoloških razlogov se bomo tokrat pridružili pozitivistični razlagi in sprejeli tezo oz. se obnašali, kot da je realnost oz. realni svet nekaj, kar dejansko obstaja izven človekovega mišljenja in neodvisno od neposrednega čutnega zaznavanja. Ob tem pa ne bomo pozabili, da se slika tega realnega sveta ustvarja šele skozi njegovo (čutno) zaznavo, ki se lahko od posameznika do

posameznika razlikuje. Realni (fizični) svet pa se osmisli in konstituira kot realni *družbeni* svet šele s pomočjo komunikacije ob soočenju različnih subjektivnih izkustev.

V zvezi z realnostjo oz. realnim svetom kot predmetom čutne zaznave pa se postavi tudi naslednje vprašanje: *katere pojave lahko uvrstimo v realni družbeni svet?* Ali so to zgolj pojavi, ki jih lahko (praktično) vsi posamezniki opažajo na enak način oz. ki so dostopni izkustvu različnih posameznikov (osebe, fizični predmeti, dogodki), ali lahko sem uvrstimo tudi tiste pojave, ki so dostopni le posameznikovemu izkustvu oz. t.i. samoopazovanju (npr. občutja, počutja). Sociologijo npr. ne zanima posameznik kot tak, ampak skupina posameznikov in na prvi pogled torej izgleda, da v sociologiji pojavi, ki so dostopni zgolj izkustvu na podlagi samoopazovanja, nimajo kaj iskati. Vendar po drugi strani ugotavljamo, da so prav posamezniki kot konkretne osebe z vsemi svojimi lastnostmi – tako s svojo izobrazbo in dohodkom kot s svojimi čustvi in počutjem – del realnega družbenega sveta. Torej lahko v realni svet, ki je predmet izkustvene zaznave, ob "*objektivnih dejstvih*" kot so npr. fizični predmeti ali osebe, uvrstimo tudi povsem "*subjektivna dejstva*" kot npr. vrednote in čustva.

Vprašamo se lahko tudi, ali so del realnega (družbenega) sveta zgolj pojavi, ki jih lahko neposredno zaznamo s pomočjo naših čutil, ali lahko sem uvrstimo tudi pojave, o katerih lahko le sklepamo na podlagi zaznavanja fizičnih objektov, oseb in dogodkov? Če bi se omejili zgolj na pojave, ki so neposredno dostopni zaznavi s pomočjo čutil, bi seveda pristali v grobem empirizmu in bi bili osiromašeni za celo vrsto družbenih pojavov, ki so na nek način dostopni šele s pomočjo teoretske konceptualizacije oz. osmišljanja neposrednih čutnih zaznav. V okviru sociologije lahko naštejemo celo vrsto takšnih pojavov: družbeni razred, družbena mobilnost, ideologija, institucija itd. O obstoju družbenih razredov npr. sklepamo na podlagi opazovanja medsebojnih odnosov med posamezniki in skupinami posameznikov ter na podlagi lastnosti posameznikov (npr. konfliktnost odnosov, izobrazba, višina dohodka, poklic, življenjski stil).

Čeprav govorimo o izkustvu oz. empiriji kot o spoznanju, ki temelji na *čutnem zaznavanju* realnega sveta, to izkustvo vključuje tudi pojave, ki so dostopni le posredno preko čutnega zaznavanja drugih pojavov. S pojmom izkustvo v družboslovju torej pokrivamo naslednje vrste pojavov:

- osebe in njihove lastnosti, ki so dostopne čutni zaznavi;
- fizične predmete;
- dogodke, ki vključujejo osebe in predmete;

- stališča, čustva, vrednote, počutja, občutke kot "notranje" lastnosti oseb;
- pisana in nepisana pravila, norme, vrednotne sisteme itd., ki jih lahko zaznamo skozi fizične predmete kot so npr. knjige, ali pa skozi opazovanje obnašanja posameznikov – torej skozi opazovanje dogodkov;
- (družbene) skupine, ki povezujejo osebe in ki ji zaznavamo predvsem preko opazovanja oseb in dogodkov (npr. odnosov med osebami);
- institucije, ki povezujejo osebe, dogodke, skupine oseb ter pravila in norme;
- procese, ki se lahko nanašajo tako na osebe, fizične predmete in na dogodke in ki predstavljajo kompleksnejšo (teoretsko osmišljeno) povezanost različnih pojavov v času in prostoru (npr. družbena mobilnost, revolucija, tranzicija).

Empirično (izkustveno) družboslovno raziskovanje tako po eni strani ustvarja izkustveno podlago za oblikovanje slike o družbeni realnosti in za oblikovanje (novih) teorij, po drugi strani pa lahko služi za preverjanje teoretskih konceptov v okviru konkretne družboslovne discipline. Podrobneje o vlogi izkustva in o razmerju med izkustvom in teorijo pa bomo spregovorili ob tem, ko bomo govorili o gradnji teorije.

1.4. ZNANSTVENA TEORIJA

V vsakdanjem jeziku se s pojmom "teorija" pogosto misli na golo špekulacijo, nepreverjene trditve ali sistem trditev, ki nimajo nobene zveza z realnostjo. Takšno ("zdravorazumsko") pojmovanje pri definiranju znanstvene teorije seveda ni primerno. Res pa je, da v okviru znanstvene teorije lahko postavimo trditve, ki niso (izkustveno) preverjene in ki jih z raziskovanjem želimo preveriti - takšne trditve običajno imenujemo *hipoteze*. Nepreverjene trditve torej lahko najdemo tudi v okviru znanstvenih teorij, vendar to dejstvo ni bistveno pri definiranju pojma "znanstvena teorija". Najdemo lahko tudi različne definicije teorije, ki se razlikujejo po tem, da nekatere poudarjajo en element, druge drugega, tretje morda povezujejo različne vidike, vendar pa nobena definicija ne izpostavlja pojmovanja teorije kot sistema nepreverjenih trditev.

Kako lahko torej definiramo pojem "znanstvena teorija"? S pojmom "*znanstvena teorija*" razumemo *splet logično povezanih trditev, ki sistematično pojasnjuje določen pojav ali skupino pojavov v okviru določenega področja realnosti*. Kadar govorimo o družboslovnih teorijah

govorimo o pojasnjevanju pojavov na področju družbenega življenja, kot npr.: družbena struktura, družbeni konflikti, kriminal, politične stranke. Vidimo, da definicija znanstvene teorije vsebuje dva vidika - strukturnega in funkcionalnega; govori torej o sestavi ("splet... trditev") in o funkciji teorije ("pojasnjuje... skupino pojavov"). Poglejmo torej nekoliko podrobneje, kakšna je sestava znanstvene teorije in kakšne so njene funkcije.

1.4.1. Struktura teorije

S pojmom "*struktura znanstvene teorije*" mislimo na elemente, ki sestavljajo teorijo in na način, kako so ti elementi med sabo povezani. V definiciji smo uporabili splošno oznako "splet logično povezanih trditev", ki pa jo bomo tukaj podrobneje razčlenili. Najprej samo naštejmo *bistvene sestavne elemente teorije*; pomembni so predvsem naslednji: *pojmi oz. definicije pojmov, dejstva, znanstveni zakoni (postulati in teoremi)*.

1.4.1.1. Pojmi

Pojmi (tudi "koncepti") so temeljni sestavni elementi teorije. Kot takšni, so pojmi abstraktni elementi (miselni proizvodi), ki predstavljajo pojave na določenem področju realnosti, s katerim se ukvarja teorija. V sociologiji so za področje raziskovanja socialne stratifikacije takšni pojmi oz. koncepti npr. naslednji: družbeni sloj, družbeni razred, družbena hierarhija, družbena mobilnost, ugled poklicev, družbeni status ipd. V okviru teorije se oblikuje "*pojmovni aparat*" določene znanstvene discipline, torej orodje, ki omogoča sporazumevanje oz. komuniciranje med znanstveniki in raziskovalci. Nedvoumna komunikacija pa je možna le če so ti pojmi enoznačno in jasno definirani. Pojmi so zato v teorijah prisotni skozi svoje definicije. Tako bi npr. pojem *družbenega statusa* lahko definirali takole: *družbeni status je konkretni položaj, ki ga v družbenem sistemu zasedajo posamezniki*. O definiciji tega pojma obstaja visoko soglasje sociologov, vendar pa to ne velja vedno za vse pojme. V primeru, ko znotraj teorije obstaja več definicij nekega pojma (v sociologiji je takšen npr. pojem "družbeni razred"), mora raziskovalec jasno navesti, katero definicijo uporablja.

1.4.1.2. Dejstva

Naslednji sestavni elementi teorije so *dejstva*. V družbenih vedah s pojmom "dejstva" *mislimo na pojave, ki so bili zaznani in o obstoju katerih obstaja splošno soglasje*. Seveda so sestavni elementi teorije tista dejstva, ki so bistvena za opis pojavov na področju realnosti, s katerim se določena teorija ukvarja. Tako je sestavni element teorije, ki se ukvarja z družbeno slojevitostjo, dejstvo o obstoj družbenih neenakosti (ob tem pa prihaja do razlik v pojasnjevanju tega dejstva – pri odgovoru na vprašanje, kaj so razlogi teh neenakosti). Seveda niso vsa dejstva, ki so pomembna za konkretno družboslovno raziskovanje, sestavni elementi teorije; tukaj mislimo predvsem na dejstva, ki se nanašajo na konkretne posamične družbene pojave, kot npr.: dejstvo, da je v Sloveniji visoka stopnja samomorilnosti, ali pa dejstvo, da je na volitvah decembra 1996 prišlo v slovenski državni zbor sedem strank. Takšna dejstva pa lahko v povezavi z drugimi dejstvi in s pomočjo teorije v konkretnem raziskovanju poskušamo pojasniti (Durkheim je npr. dejstvo o različni stopnji samomorilnosti poskušal pojasnjevati z religioznostjo oz. z veroizpovedjo). Lahko pa takšna dejstva služijo pri pojasnjevanju drugih pojavov, ki so predmet raziskovanja. Teorija torej ne vsebuje le nabora dejstev, ampak ta dejstva med sabo tudi sistematično povezuje. S tem pa smo se že dotaknili naslednjega elementa znanstvene teorije – znanstvenega zakona.

1.4.1.3. Znanstveni zakon

Znanstveni zakon je splošna izkustvena trditev o različnih vrstah dejstev. Znanstveni zakon na ta način izraža neko univerzalno značilnost pojavov ali stabilen odnos med pojavi. Znanstveni zakon posredno ali neposredno govori o naslednjem:

- o obstoju in lastnostih pojavov,
- o odnosu med pojavi,
- o stabilnosti odnosov med pojavi,
- o nujnosti odnosov med pojavi,
- o pogojih, v katerih veljajo dejstva, o katerih govori zakon.

Prvi pomemben poudarek v definiciji znanstvenega zakona je torej njegova *izkustvena* narava. Znanstveni zakon torej ni normativna trditev, ki bi "predpisovala" ravnanje, torej se razlikuje tako od pravnih zakonov in moralnih norm kot tudi od pravil logike. Znanstveni zakoni kot *izkustvene*

trditve torej niso "proizvodi" znanstvenikov, ampak so jih znanstveniki *odkrili* z raziskovanjem določenega področja realnosti. Prav tako znanstveni zakoni sami po sebi ničesar ne pojasnjujejo, ampak le izražajo stvarnost kot tako – govorijo o obstoju pojavov in o njihovi povezanosti. Funkcija pojasnjevanja je prepuščena teoriji, ki povezuje zakone v celovit sistem.

Drugi pomemben element znanstvenega zakona je njegova *splošnost oz. univerzalnost*. S tem mislimo na obseg veljavnosti zakonov. Najbolj splošni oz. univerzalni zakoni naj bi veljali praktično za vse oblike (pojavljanja) nekega pojava. To pomeni, da neke naključne pravilnosti, ki jih lahko odkrijemo med vrsto določenih dejstev ne moremo povzeti kot znanstveni zakon. Tako je npr. res, da so med pomembnimi slovenskimi politiki po drugi svetovni vojni prevladovali tisti, katerih priimki so se začeli s črko "K" (npr. Kidrič, Kardelj, Kraigher, Kavčič, Kučan). Vendar to seveda ni zakon, ampak golo naključje (verjetno izvira iz dejstva, da se največ slovenskih priimkov začneja s črko "K"), kar potrjujejo tudi priimki sedanjih pomembnih politikov (npr. Drnovšek, Janša, Podobnik). Lahko bi rekli, da najbolj tipične primere univerzalnih zakonov najdemo v fiziki – takšen je npr. gravitacijski zakon o privlačni sili med telesi, ki je odvisna od njihove mase in medsebojne razdalje. Tudi na splošno lahko rečemo, da se predvsem zakoni v okviru naravoslovnih znanosti približujejo idealu univerzalnosti, medtem ko v okviru družboslovja obstaja močno prepričanje, da univerzalni zakoni o družbi in družbenih pojavih sploh ne obstajajo. To seveda ne pomeni, da ne moremo govoriti o nikakršnih pravilnostih v zvezi z družbenimi pojavi, ampak gre za to, da se pogoji veljavnosti zakonov v družbi veliko hitreje spreminjajo, kar seveda onemogoča odkrivanje najbolj splošnih zakonitosti. Tako bi najbolj splošen opis razmerja med naravoslovjem in družboslovjem v tem primeru bil, da so *naravoslovni zakoni bliže univerzalnosti kot družboslovni zakoni*.

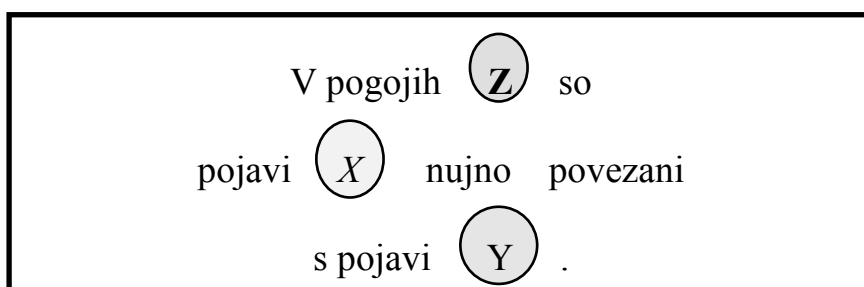
Naslednja lastnost znanstvenega zakona je *abstraktnost*. Pravzaprav je zakon poenostavljena (shematska) slika odnosov v realnosti. Vsebuje le tiste elemente kompleksne strukture, ki so prisotni v vsaki pojavnih obliki odnosa med pojavi (to je bistvene elemente), na katere se zakon nanaša. To še posebej velja za družboslovne zakone, saj se lahko v družbi srečujemo s celo vrsto konkretnih oblik določenega pojava v zelo različnih okoliščinah.

S kompleksnostjo pogojev, v okviru katerih odkrivamo znanstvene zakone pa je povezan tudi koncept *determinističnega spleta oz. pogojev, v okviru katerih se nek zakon pojavlja*. S pogoji, v katerih nek zakon velja, je povezan obseg veljavnosti oz. univerzalnosti tega zakona. Idealni

(univerzalni) so torej zakoni, pri katerih nujnih pogojev (determinističnega spleta) za njihovo veljavnost ni potrebno definirati, ker veljajo v vseh pogojih.

Ko govorimo o znanstvenem zakonu, običajno govorimo o odnosih med pojavi, ki jih zakon izraža. Pri tem je pomembno, da gre za *stabilne odnose med pojavi*, ki se v enakih pogojih vedno pojavljajo na enak način. To pomeni, da odkrita pravilnost le v enem izseku niza pojavljanj nekega pojava še ne more biti zadostna podlaga za oblikovanje znanstvenega zakona (npr. zgoraj omenjeni primer slovenskih politikov). Prav tako lahko o znanstvenem zakonu govorimo le v primeru, kadar lahko posamična odstopanja od pravilnosti, ki jo izraža zakon, pojasnimo. V nasprotnem primeru lahko govorimo le o izkustveni posplošitvi.

Iz doslej povedanega lahko povzamemo, da je pomemben element znanstvenega zakona njegova *deterministična struktura* - dejstvo, da *izraža nujnost odnosov med pojavi*. Formalna (logična) struktura znanstvenega zakona torej izgleda takole:

Kot primer sociološkega zakona, ki ima takšno formalno strukturo navajamo trditev, ki smo jo povzeli po Webrovi teorije družbene organizacije:

Za moderno družbeno organizacijo (pogoji Z) velja,
da višja stopnja centralizacije (X) pomeni
tudi višjo stopnjo formalizacije (Y).

Znanstvena trditev, ki naj bi bila znanstveni zakon, mora izpolnjevati prikazane formalne kriterije. Kljub temu pa lahko razlikujemo znanstvene zakone prav po tem, v kolikšni meri izpolnjujejo nekatere formalne kriterije. Tako smo npr. omenili, da imamo na eni strani univerzalne zakone, pri katerih ni potrebno opisati pogojev, v katerih veljajo, na drugi strani pa imamo zakone, katerih

veljavnost je omejena le na določen deterministični splet. Prav tako razlikujemo med a) statističnimi zakoni na eni strani, kjer je v realnosti dopustno nihanje okrog osnovnega trenda, ki ga izraža zakon in na drugi strani b) zakoni v obliki univerzalne trditve, kjer ni dopustno nobeno odstopanje.

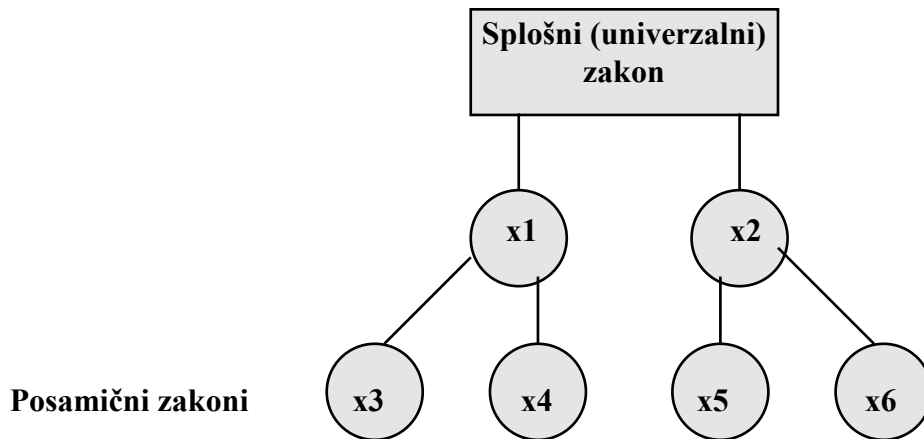
1.4.1.4. Deduktivna struktura teorije

Teorija povezuje znanstvene zakone v celovit sistem na podlagi pravil logike. To npr. pomeni, da se znanstvene trditve v različnih zakonih med sabo ne smejo izključevati, ampak so med sabo povezane tako, da lahko na podlagi določenih logičnih pravil eno trditev izpeljemo iz druge oz. iz več drugih trditev. Tako v formalno logičnem smislu znanstvene teorije vsebujejo eno vrsto trditev (zakonov), ki jim rečemo *postulati*, iz katerih lahko izpeljemo drugo vrsto trditev (zakonov), ki jih imenujemo *teoremi*. Pri tem so postulati praviloma takšne vrste trditve, ki jih ni (več) potrebno dokazovati. Logično povezanost med postulati in teoremi pa bi shematsko lahko ponazorili tudi takole:

POSTULAT 1:	$A = f(B)$	(pojav A je povezan s pojavom B)
POSTULAT 2:	$B = f(C)$	(pojav B je povezan s pojavom C)
<hr/>		
Torej --->	TEOREM 1:	$A = f(C)$ (pojav A je povezan s pojavom C)

Razen tega običajno govorimo o *deduktivni formalni strukturi teorije*. S tem mislimo, da so zakoni v okviru teorije povezani v sistem od najsplošnejših (univerzalnih) zakonov na najvišji stopnji abstrakcije do vse bolj posebnih zakonov, ki so tudi veliko bolj konkretni. Strukturo teorije si torej lahko predstavljamo tudi kot nekakšno piramido, kjer vrh piramide predstavlja najsplošnejši (univerzalni) zakon, iz njega pa se potem razveja cela vrsta konkretnjših zakonov (Slika 1.1). Pri tem je pomembno, da so zakoni na nižji stopnji abstrakcije logično izvedljivi iz najsplošnejših zakonov. Ključna elementa, s katerima opisujemo strukturo teorije, sta torej tudi logika in dedukcija.

Slika 1.1: Deduktivna struktura teorije

1.4.2. Funkcije teorije

Lahko bi rekli, da je teorija tista sestavina znanosti, po kateri različne znanosti razlikujemo med sabo. V okviru teorije je namreč *definirano področje raziskovanja neke znanosti*. Teorija torej hkrati usmerja in omejuje raziskovalce na tisto področje realnosti, ki je relevantno za spoznanje v okviru konkretne znanstvene discipline. S povezovanjem posamičnih spoznanj in znanstvenih zakonov v celovit sistem pa omogoča *pojasnjevanje pojavov* v realnem svetu. Lahko bi rekli, da sta to dve temeljni funkciji teorije: a) definiranje področja raziskovanja in b) pojasnjevanje pojavov na tem področju.

Ti dve temeljni funkciji znanstvene teorije pa lahko tudi razširimo še z nekaterimi njenimi funkcijami, ki so pomembne za uresničevanje teh dveh funkcij, ali ki pomenijo razčlenitev oz. dopolnitev teh dveh funkcij. Za nas so zanimive predvsem tiste funkcije, ki "opremljajo" raziskovalce za uspešno raziskovalno delo.

Teorija s svojim sistemom pojmov in njihovimi definicijami omogoča sporazumevanje med znanstveniki. To je seveda možno le takrat, ko je neka znanstvena disciplina tako razvita, da obstaja

soglasje o temeljnih pojmih oz. njihovih definicijah. Razen tega je teorija s svojim pojmovnim sistemom pomembno izhodišče za razčlenitev raziskovalnih problemov. Raziskovalci na podlagi teoretskega pojmovnega aparata razčlenijo pojav, ki je predmet raziskovanja, na vse možne oblike njegovega pojavljanja in tako pripravijo klasifikacijo, ki je okvir za zbiranje podatkov. Teorija je torej *izhodišče za operacionalizacijo raziskovalnega problema* (o tem več kasneje v posebnem poglavju).

S tem, ko teorija povezuje znanstvena spoznanja v celovit, logično zaokrožen sistem, kaže tudi na tiste točke, kjer je spoznanje še pomanjkljivo. Pomanjkljivosti se kažejo v obliki določenih logičnih protislovij, skozi nepopolno deduktivno strukturo znanstvenih zakonov (praznine), v nemožnosti pojasnitve konkretnih pojavov v realnem svetu ipd. V okviru teorije se torej po logični poti in na podlagi načel dedukcije oblikujejo znanstvene trditve, s katerimi naj bi zapolnili praznine in odpravili logična protislovja. Vendar te trditve (še) nimajo značaja znanstvenih zakonov, ampak imajo vlogo raziskovalnih hipotez. Te, v okviru teorije oblikovane, hipoteze naj bi šele preverili v konkretnem raziskovanju in morda kasneje, s pomočjo teoretske presoje, vgradili v sistem znanstvenih zakonov. Teorija na ta način *usmerja raziskovalce na področja, ki niso dovolj raziskana*, ali na področja, kjer še ni doseženo teoretsko soglasje med znanstveniki.

S tem, ko teorija povezuje in sistematizira znanje na področju, s katerim se ukvarja "njena" znanstvena disciplina, preprečuje, da bi raziskovali že raziskano. Raziskovalci imajo torej v teoriji "nakopičeno" (kumulirano) vse relevantno spoznanje znanstvene discipline, v okviru katere raziskujejo. To je seveda možno le v pogojih, ko ni posebnih ovir v komuniciranju znotraj znanosti oz. v konkretni znanstveni disciplini. V preteklosti se je pogosto dogajalo, da so bile mnogi stvari odkrite večkrat, ker pač ni bila možna takšna znanstvena komunikacija kot danes: znanstveni tisk, telekomunikacije, svetovno računalniško omrežje, znanstveni sestanki ipd.

Omenili smo tudi, da je eden od pomembnih ciljev znanstvenikov napovedovanje prihodnosti oz. možnih spremembe v obstoječem dogajanju. To jim omogoča prav teorija, ki sistematično povezuje in osmišlja spoznanja o preteklem dogajanju. Tako najprej omogoča *pojasnjevanje aktualnih pojavov* in procesov, preko tega pa ponuja tudi *izhodišča za napovedovanje sprememb v aktualnih procesih* ter za napovedovanje novih *pojavov in procesov v prihodnosti*.

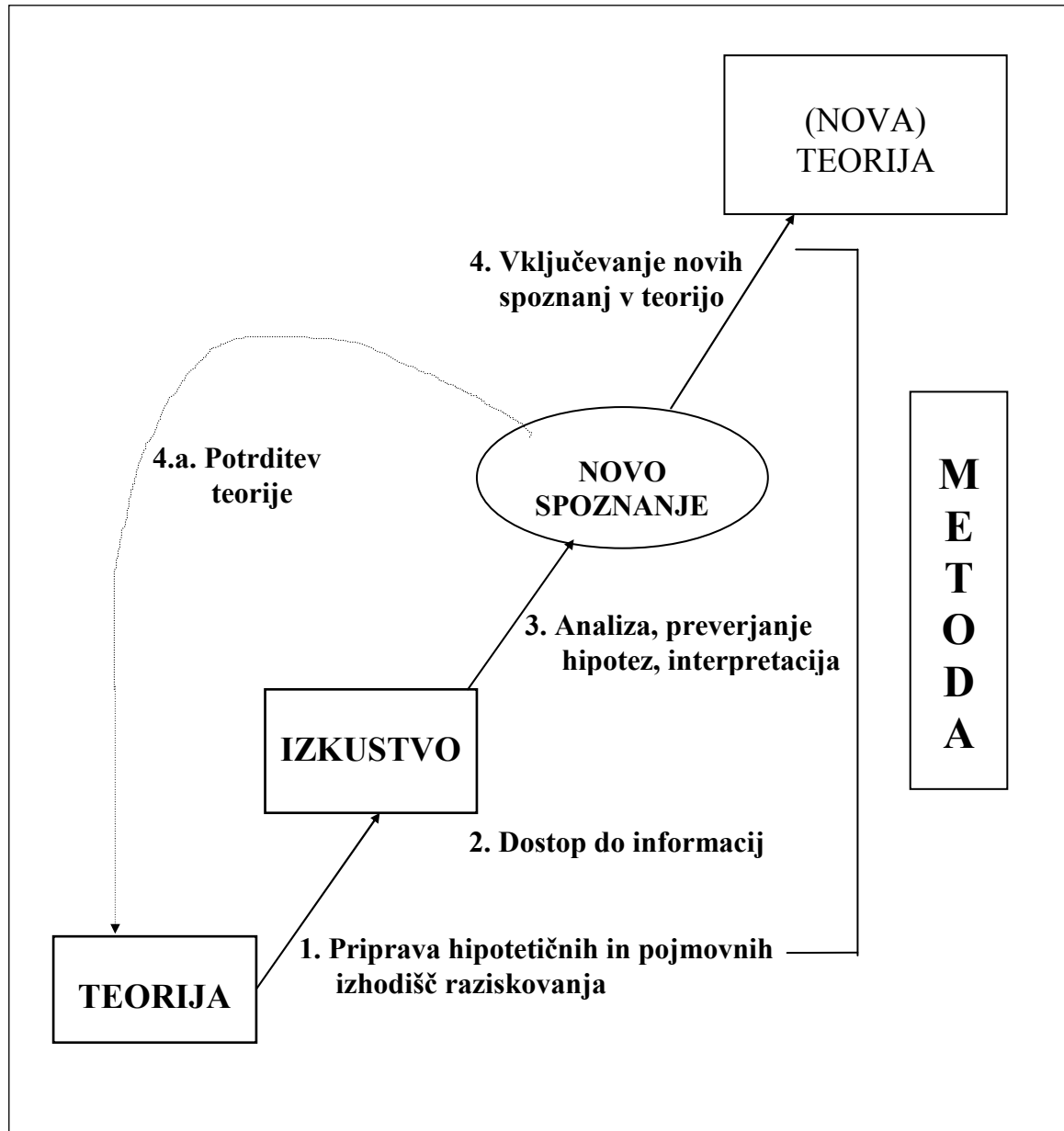
Če na kratko povzamemo, so funkcije teorije naslednje:

- orientacijska funkcija – definiranje področja raziskovanja;
- pojasnjevanje pojavov;
- omogoča komunikacijo med znanstveniki;
- omogoča konceptualizacijo raziskovalnega problema (operacionalizacija);
- izraža raven spoznanj na nekem področju oz. stopnjo razvitosti znanstvene discipline (povezovanje vseh spoznanj);
- usmerja (empirično) raziskovanje;
- omogoča "napovedovanje" prihodnosti (glej Toš 1988, 3-4).

1.5. ZNANSTVENA METODA

Znanstveno metodo bi na kratko lahko definirali kot *pot do novega spoznanja*. Metoda v najsplošnejšem smislu obsega torej vse tiste postopke, ki jih uporabljamo pri raziskovanju pojavov v realnem svetu. Metoda je tisti element znanosti, ki povezuje teorijo in izkustvo. Tako razumljeno metodo najlažje opredelimo v okviru klasičnega (pozitivističnega) modela znanosti, kjer raziskovanje poteka kot preverjanje teoretično utemeljenih hipotez. Izhodišče raziskovanja je torej teorija, v okviru katere oblikujemo hipoteze o preučevanem pojavu, nato pripravimo inštrumente za zbiranje izkustvenih podatkov. Ko so podatki zbrani, jih analiziramo in tako preverjamo postavljene hipoteze ter s tem (posredno) celotno teorijo. Vse postopke, s katerimi smo od teorije, preko hipotez, zbiranja in analize podatkov prišli zopet (nazaj) do teorije, na splošno razumemo kot znanstvena metoda (Slika 1.2).

Slika 1.2: Mesto metode v okviru znanosti

Vidimo torej, da je splošen pojem metode zelo široko definiran. Obsega tako postopke konceptualizacije raziskovalnega problema v teoretskih okvirih kot čisto tehnične probleme

zbiranja podatkov v neposrednem stiku z izkustvom (npr. anketiranje, ki je najbolj običajno v družboslovju). Če povzamemo, potem lahko navedemo te vidike splošnega pojmovanja metode:

1. konceptualizacija oz. opredelitev raziskovalnega problema in priprava hipotetičnih izhodišč raziskovanja;
2. dostop do informacij (zbiranje podatkov);
3. preverjanje hipotez, interpretacija (analiza podatkov);
4. vključevanje novih spoznanj v teorijo (ovrednotenje novih spoznanj) - oblikovanje nove teorije, ali potrditev obstoječe teorije.

Vendar bomo kljub temu osrednjo pozornost namenili predvsem postopkom pridobivanja informacij, preverjanju hipotez in interpretaciji. Več se bomo torej ukvarjali prav s tisto fazo raziskovanja, v kateri raziskovalci prihajajo v stik z izkustvom oz. s svojim predmetom raziskovanja. Seveda bomo tukaj govorili o metodah, ki jih pri svojem raziskovanju uporabljajo družboslovci.

Glede na doslej povedano se lahko vprašamo, kje je meja med teorijo in metodo – videli smo namreč, da s splošnim pojmom metode posegamo tudi v samo teorijo. Razen tega pa smo med funkcijami teorije omenjali tudi usmerjanje raziskovanja in pomoč pri konceptualizaciji raziskovalnega problema. To seveda ne pomeni, da lahko teorijo in metodo kar poistovetimo – še vedno gre za dva različna elementa znanosti. Res pa je, da ima lahko struktura in vsebina teorija pomembne učinke na znanstveno metodo (o tem bomo govorili tudi ob razpravi o temeljnih družboslovnih paradigmah).

Teorija in metoda sta torej medsebojno nujno povezani, saj je prav metoda tista, ki omogoča preverjanje teorije. Pri tem pa se seveda postavlja vprašanje, kako se oblikujejo kriteriji za ocenjevanje in razvoj znanstvenih metod. Če bi bila to izključno stvar konkretne teorije, potem seveda nobena teorija z raziskovanjem ne bi bila zavrnjena, saj bi bile metode pač vrednotene glede na to, kako so uspešne pri potrjevanju teorije. Zato je razvita posebna znanost – *znanost o metodi* ali *metodologija*, ki se ukvarja s proučevanjem in razvojem znanstvenih metod. Glede na zgornjo trditev o pomembnosti teorije (njene strukture in vsebine) za razvoj raziskovalnih metod v okviru neke znanstvene discipline pa je razumljivo, da se metodologija ukvarja tudi s teorijo kot pojmovnim sistemom znanstvene discipline, kot izhodiščem konceptualizacije raziskovalnega problema, virom hipotez ipd. Metodologija torej ni vezana na konkretno teorijo, niti ni del neke

znanstvene discipline, ampak lahko kvečjemu govorimo o več metodologijah, ki se ukvarjajo z metodami različnih znanstvenih disciplin. Sicer pa je splošna metodologija (ki se ukvarja s splošnimi "pravili" znanstvenega spoznavanja) v bistvu del logike in torej ni vezana na nobeno znanstveno disciplino posebej (glej Milić 1978, 15). Posebne metodologije konkretnih znanstvenih disciplin pa za te znanstvene discipline razvijajo in analizirajo njihove raziskovalne postopke. V našem primeru govorimo torej o *družboslovni metodologiji* ali o metodologiji družboslovnega raziskovanja.

Na tem mestu še na kratko pokažimo na *razmerje med metodologijo in spoznavno teorijo (epistemologijo) ter logiko*. Omenili smo že, da je splošna *metodologija del logike* in pri tem dodali, da se metodologija ukvarja s "pravili" (postopki) znanstvenega spoznavanja. Logika pa se ukvarja s splošnimi pravili mišljenja, sklepanja in razsojanja (ki so nujna predpostavka za vsako znanstveno raziskovanje). Logična pravila sodijo v splošne metodološke predpostavke znanstvenega raziskovanja in pri tem ni razlik med posameznimi znanstvenimi disciplinami.

Če se logika ukvarja s pravili mišljenja pa se *epistemologija oz. spoznavna teorija* ukvarja s proučevanjem procesov spoznavanja, s temelji spoznavanja in s tem, kako so ljudje prišli do znanja, ki ga imajo. Včasih se termin "epistemologija" uporablja le za spoznavanje na področju znanosti – torej naj bi se ukvarjala s "procesom" znanstvenega spoznavanja. V tem primeru se za splošno spoznavno teorijo uporablja termin "gnoseologija", ki pa v bistvu označuje povsem filozofski pojem, ki se nanaša na dilemo o možnosti objektivnega spoznanja realnega sveta (ta dilema za teorijo znanstvenega spoznavanja ni relevantna, saj se možnost objektivnega spoznanja realnega sveta v okviru znanosti ne postavlja pod vprašaj). Nas seveda zanimajo predvsem procesi znanstvenega spoznavanja in v zvezi s tem lahko rečemo, da je epistemologija spolšnejša od metodologije in se ukvarja s splošnimi načeli znanstvenega spoznavanja. Ko govorimo o sociologiji (ali nasploh družboslovju) se kot temeljna epistemološka vprašanja postavljajo npr. naslednja: razmerje med raziskovalcem in družbo kot predmetom in okoljem njegovega raziskovanja (problem vrednotenja, pristranosti...); razmerje med družboslovnimi paradigmami (pozitivistična vs. interpretativna), kjer gre predvsem za dilemo, ali lahko pojasnimo družbeno dogajanje izključno na podlagi izkustvu dostopnih empiričnih dejstev, ali je pomembno prav tisto, kar izkustvu ni neposredno dostopno.

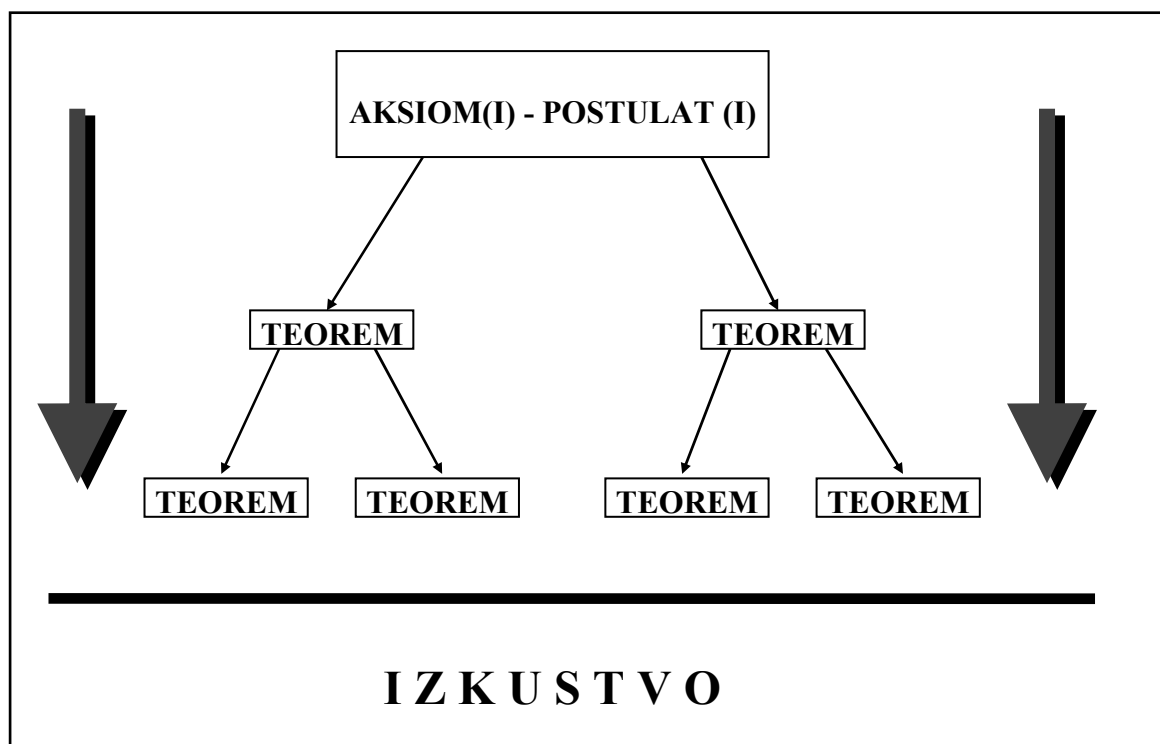
1.6. TEORIJA, IZKUSTVO IN OBLIKOVANJE (NASTANEK) TEORIJE

Čeprav je struktura teorije deduktivna, to še ne pomeni, da je vsaka teorija nujno nastala po deduktivni poti. Če natančno analiziramo oblikovanje oz. nastajanje konkretnih teorij lahko celo ugotovimo, da je bilo v končni instanci izkustvo vedno podlaga za njihov nastanek. Avtorji teorij morda res niso izhajali iz izkustva ampak iz predhodnih splošnih spoznanj, ki pa so praviloma imela korenine vsaj v vsakdanjem človekovem izkustvu, če že ne v sistematičnem znanstvenem raziskovanju. Torej lahko govorimo vsaj o dveh temeljnih modelih oblikovanja teorije – o *deduktivnem* in *induktivnem*. Glede na trditev, da vsaka teorija vsaj posredno temelji tudi na izkustvu, pa lahko govorimo tudi o tretjem modelu nastajanja teorij, ki hkrati vsebuje tako indukcijo kot dedukcijo – *inverzna dedukcija*. Poglejmo torej natančneje vsako pot oblikovanja teorije posebej.

1.6.1. Deduktivna pot oblikovanja teorije

Idealni model oblikovanja teorije na podlagi dedukcije v bistvu temelji na temeljnih zakonih logike – po tem modelu teorija torej nastaja izključno na podlagi logičnih pravil sklepanja iz splošnega na posamično. Edina predpostavka, ki je pri tem potrebna je neka trdna izhodiščna točka ali aksiom, ki ne potrebuje nobenega dokazovanja. Od tod naprej pa je vse podvrženo pravilom formalne logike in principu, da lahko iz postulatov izpeljemo vse konkretne (posamične) zakone (teoreme). V bistvu gre za princip, ki so ga v okviru filozofije utemeljevali racionalisti, kot npr. Spinoza (glej Kuvačič 1988, 25-29). Formalna struktura deduktivnega oblikovanja teorije temelji torej v formalni strukturi logičnega mišljenja. Ponazorimo jo lahko s piramido, ki ima na vrhu najsplošnejšo izhodiščno točko v obliki aksioma, iz katerega se potem (neposredno ali posredno) izpelje cela vrsta konkretnih zakonov (teoremov), za kar v bistvu ni potrebno nikakršno znanje o realnih (izkustvenih) dejstvih (Slika 1.3).

Slika 1.3: Deduktivni model oblikovanja teorije

Takšen deduktivni model predstavlja le proces logičnega izpeljevanja iz splošnega (obči zakon, aksiom, prvi princip) na posamično. Prikazana je torej le formalna struktura deduktivnega "nastajanja" teorije, medtem ko so dejanski postopki precej bolj kompleksni. Predvsem se tukaj postavlja vprašanje, kako priti do izhodišča – do predpostavk (aksiomov) iz katerih potem logično izpeljujemo konkretne zakone (teoreme) realnosti, na katero naj bi se teorija nanašala. Oblikovanje teorije po deduktivni poti lahko torej razdelimo na tri dele, ki si časovno sledijo:

- 1) izbor in opredelitev področja realnosti, ki naj bi ga teorija pojasnjevala;
- 2) oblikovanje izhodiščnih predpostavk – postulatov (aksiomov, splošnih zakonov);
- 3) logična izpeljava konkretnih izjav (teoremov) o tistem delu realnosti, na katerega se nanaša teorija, iz splošnih predpostavk (postulatov).

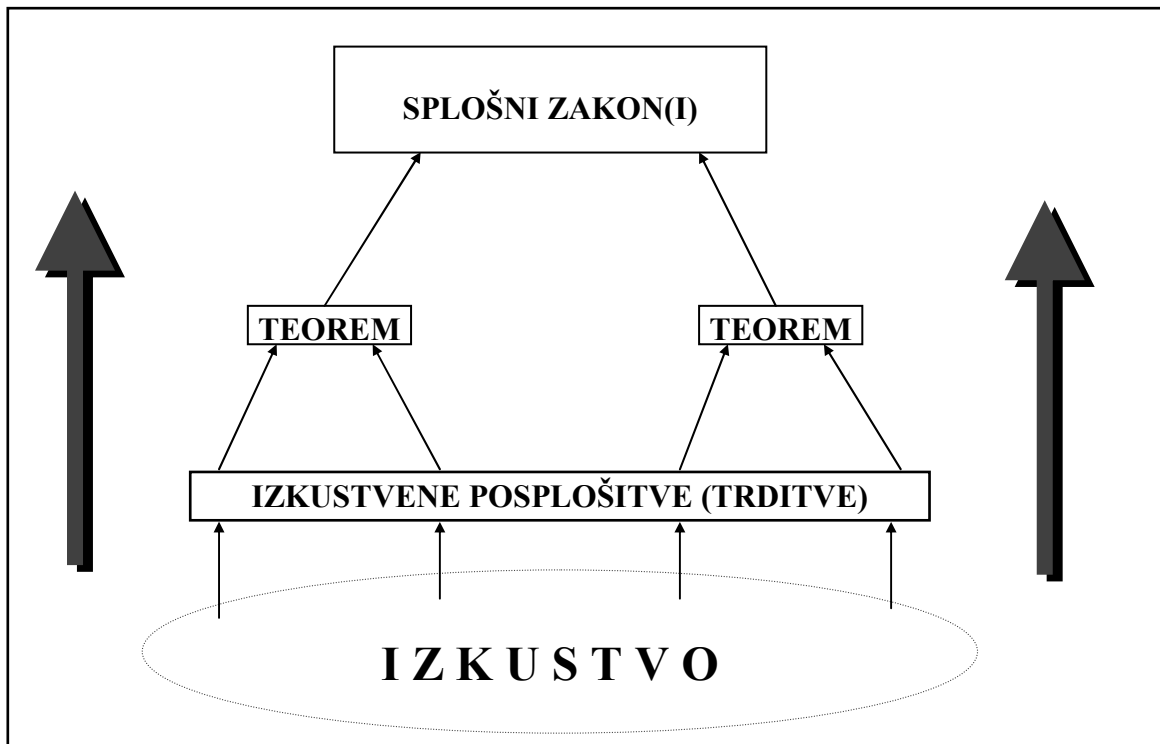
Splošna ugotovitev o deduktivnem oblikovanju teorije je predvsem ta, da pri tem ni prisotno neposredno izkustvo, opazovanje oz. zbiranje izkustvenih podatkov o realnem svetu, ki naj bi ga teorija pojsnjevala. Potem, ko je izbrano problemsko področje teorije, sledi predvsem ugotavljanje, kaj je o tem področju že znanega: kaj so o tem napisali drugi znanstveniki, kaj veš morda že sam, ali morda že kje obstaja kakšna teorija, ki pojasnjuje isti izsek realnega sveta ipd. Na podlagi teh

informacij se oblikujejo splošne predpostavke, iz katerih naj bi po logični poti izpeljali posamične zakone. Kakšno je potem razmerje med deduktivno oblikovano teorijo in izkustvom oz. realnostjo? Predvsem gre za to, da dobi realnost smisel šele potem, ko se vzpostavi (nekakšno) logično razmerje med teoretskimi izjavami (posamičnimi zakoni oz. teoremi) in realnimi dejstvi. Lahko bi rekli, da izkustvo za znanstvenika (raziskovalca) ne more obstajati neodvisno od teorije - o izkustvu je smiselno govoriti šele takrat, ko že obstaja teorija, ki pa za svoj obstoj ne potrebuje zbiranja izkustvenih podatkov. Na takšen način nastajajo teorije običajno na področjih, kjer je dostop do izkustvenih podatkov močno omejen – npr. v atomski fiziki, astronomiji ipd. Seveda pa se tudi v sociologiji lahko srečamo s teorijami, ki so abstraktne, formalne in splošne ter zgrajene brez sklicevanja na izkustveno opazovanje.

1.6.2. Induktivna pot oblikovanja teorije

Omenili smo že, da teorija govori o tem, kakšna je stvarnost in da pojasnjuje izkustvene pojave v okviru te stvarnosti. Najbolj enostaven način prikazovanja in pojasnjevanja izkustvenih pojavov so *izkustvene (empirične) posplošitve* v obliki trditev, ki govorijo o povezanosti med pojavi (npr.: "tisti z višjo izobrazbo imajo tudi višji dohodek", "bolj ko je neka družba revna nižja je cena delovne sile", "verni volivci v večji meri volijo za kandidate konservativnih strank"). Do posamične trditve običajno pridemo na podlagi opazovanja večjega števila dejstev v okviru pojava, ki ga trditev opisuje. Prvi korak na induktivni poti oblikovanja teorije je torej neposredno opazovanje dejstev v realnem svetu. V nadaljevanju se na podlagi zbranih podatkov o dejstvih išče (ponavljajoče) vzorce oz. pravilnosti, ki lahko opozarjajo na obstoj bolj ali manj univerzalnih zakonitosti. Tako v prvem koraku indukcije pridemo skozi proces posploševanja izkustvenih opažanj do trditev, ki se neposredno nanašajo na konkretni izsek iz stvarnosti. Indukcija (pot od posamičnega k splošnemu) se pri tem ne zaustavi, ampak se ob nadaljnjem posploševanju in redukciji nadaljuje v smeri vse bolj abstraktnih trditev. Tako kot v primeru dedukcije, tudi tokrat lahko povezanost med trditvami, ki oblikujejo teorijo, shematsko ponazorimo s piramido, ki ima izhodišče na dnu v obliki posamičnih empiričnih posplošitev, konča pa se na vrhu s splošnim zakonom (glej Sliko 1.4).

Slika 1.4: Induktivni model oblikovanja teorije

Če smo ob nastajanju teorije po deduktivni poti govorili o racionalizmu, pa ob indukciji lahko govorimo o nasprotju racionalizma, o *empirizmu*. Le-ta v svoji skrajnosti ("naivni empirizem") predstavlja prepričanje, da lahko do splošnih zakonov pridemo na podlagi omejenih (posamičnih) opazanj realnih dejstev in tako predpostavlja, da je možna "popolna indukcija" - sklepanje o splošnih zakonitostih na podlagi kakršnihkoli dejstev (glej npr. Kuvačić 1988, 30). Takšna skrajnost se je pojavila predvsem kot reakcija na racionalizem. Vendar je bil kasneje, predvsem na podlagi Humovega skepticizma, empirizem nekako "racionaliziran" in se je v okviru teorije induktivnega sklepanja začelo poudarjati koncept *verjetnosti* (ibid., 30/31). Na tej podlagi se potem postavlja vprašanje, kakšna je verjetnost, da določen znanstveni zakon, do katerega smo prišli na podlagi empiričnih posplošitev (indukcije), velja za vse posamične primere pojava oz. pojavov, o katerih govori ta zakon. Prav tako se lahko vprašamo, ali je teorija, ki je nastala po induktivni poti univerzalna (velja v vseh pogojih in okoliščinah), ali velja le za določen izsek stvarnosti in le v določenih pogojih (okoliščinah). Problem je namreč v tem, da poteka posploševanje na podlagi

omejenega obsega dejstev (oz. podatkov o dejstvih) v konkretnih okoliščinah, in sploh ni nujno, da so te okoliščine vedno in v vseh primerih pojavljanja konkretnega pojava enake.

Izhodišče za čisti induktivni model oblikovanja družboslovne teorije je torej identifikacija oz. izbor konkretnega družbenega pojava in zbiranje izkustvenih podatkov o tem pojavu. Nujna predpostavka induktivnega oblikovanja teorije je torej *terensko raziskovanje*. Za identifikacijo problema in temeljnih dejstev raziskovalec torej ne uporabi nikakršnega teoretskega modela, ampak izhaja iz "definicij" in "konceptov", kakor so se oblikovali v vsakdanjem "življenjskem svetu" družbenega pojava, o katerem želi zgraditi teorijo. Postavljanje teoretskih definicij in konceptov je šele posledica (cilj) empiričnih posplošitev na podlagi konkretnih izkustvenih podatkov. Če bi po induktivni poti želeli oblikovati teorijo, ki bi pojasnjevala npr. pojav alkoholizma, bi raziskovanje začeli v okoljih, kjer se s tem pojavom srečujejo: gostinski lokali, policija, različne socialne ustanove, zdravstvene ustanove ipd. Model raziskave – nekakšno "substantivno teorijo" (glej Glaser in Strauss 1982) bi torej pripravili na podlagi informacij, ki bi jih dobili s takšnim "eksplorativnim" (pilotskim) raziskovanjem (glej Adam 1982, 184-186). Nato bi podatke lahko zbirali na več načinov: uporabili bi podatkovne arhive institucij, ki se ukvarjajo s problemom alkoholizma; vključili bi se v življenje okolja, kjer je alkoholizem prisoten in zbirali podatke z opazovanjem in intervjuji; pripravili bi anketo; spremljali bi medijsko poročanje o problematiki alkoholizma; itd. Z analizo tako zbranih podatkov bi potem lahko prišli do različnih ugotovitev o obravnavanem problemu, kot npr.: med katerimi skupinami prebivalstva je alkoholizem bolj prisoten; ali je alkoholizem povezan s socio-ekonomskim položajem prizadetih; kaj so vzroki, da posameznik postane alkoholik; kakšne so družbene posledice alkoholizma; itd. Na tej ravni bi torej oblikovali prve splošne trditve, ki bi bile rezultat posplošitev na podlagi opazovanja vrste posameznih (konkretnih) pojavov. Tako bi bilo postavljeno izhodišče za nadaljnje posploševanje, v katerem bi s povezovanjem tako oblikovanih trditev (zakonov) v logično urejen sistem oblikovali teorijo, ki bi pojasnjevala pojav alkoholizma. Takšna teorija bi veljala le v omejenem izseku stvarnosti – pojasnjevala bi le pojav alkoholizma v konkretni družbi.

Teoriji, ki bi bila oblikovana na takšen način, bi ustrezala oznaka "*utemeljena teorija*", ki sta jo uvedla Glaser in Strauss, ko sta utemeljevala eksplorativno raziskovanje kot bistveno sestavino kvalitativnega terenskega raziskovanja. Z utemeljeno teorijo sta razumela teorijo, ki je nastala izključno na podlagi izkustvenih podatkov (glej Adam 1982, 185). Blizu takšnemu pojmovanju teorije, ki je zgrajena na induktivnem principu in za specifično področje stvarnosti je tudi Mertonov

koncept "*teorije srednjega dometa*" (Johnson 1995, 297). Vendar pa se Mertonov koncept teorije srednjega dometa že približuje nekakšnemu kompromisu med racionalizmom in dedukcijo na eni strani ter empirizmom in indukcijo na drugi strani. Njegov koncept namreč sicer predpostavlja graditev teorije na podlagi empiričnih posplošitev, vendar naj bi teorija srednjega dometa vzpostavila bolj abstrakten in splošen okvir za pojasnjevanje večjega števila različnih situacij na tistem področju, ki ga teorija pokriva. Poglejmo si takšen kompromis med dedukcijo in indukcijo kot tretji možni model nastajanja teorije.

1.6.3. "Inverzna dedukcija" kot način gradnje teorije

Oba predhodna modela redkokdaj lahko srečamo v čisti obliki, ampak so konkretni primeri nastajanja teorije vedno nekje med obema skrajnostma. Tudi v primeru, ko se nekdo zavestno odloči za čisti racionalizem, zavračanje izkustva in za popolno dedukcijo pri gradnji teorije, lahko upravičeno dvomimo, da so izhodiščni principi (aksiomi oz. postulati) zares postavljeni na podlagi čistega razumskega dojetja (intuicije). V večini primerov se izkaže, da so tudi postulati, ki so na prvi pogled intuitivnega značaja, v resnici rezultat dolgotrajne sistematične izkušnje in proučevanja realnega sveta več generacij človeštva (glej Milić 1978, 314). Prav tako pa lahko podvomimo v zagovornike popolne indukcije, ki menijo, da lahko poteka raziskovanje in gradnja teorije, izključno na podlagi neposrednega izkustva in analize tako zbranih podatkov. Naivno je pričakovati, da se raziskovalec (družboslovec) loti raziskovanja nekega področja stvarnosti, o katerem poskuša formulirati teorijo, brez kakršnekoli poprejšnje vednosti, ki ne bi vsebovala tudi teoretskih konceptov (glej npr. Popović 1989, 52). Lahko bi rekli, da je najbližje relani situaciji nastajanja teorije Millov koncept "inverzne dedukcije", v okviru katerega se gradi teorija skozi vzpostavljanje (teoretske) povezave med izkustvenimi posplošitvami in splošnimi teoretskimi trditvami (glej Milić 1978, 105).

Praktično poteka gradnja teorije s postopkom inverzne dedukcije takole:

- najprej se s terenskim raziskovanjem zbira izkustvene podatke;
- na podlagi analize zbranih empiričnih podatkov se odkriva pravilnosti in popnavljajoče vzorce, ki se potem izrazijo v obliki splošnih izkustvenih trditev;
- tako postavljene izkustvene posplošitve se potem poskuša umestiti v že obstoječi teoretski okvir – poišče se torej ustrezna teorija, v katero lahko, ob upoštevanju logičnih pravil, uvrstimo splošne empirične trditve tako, da oblikujemo nov deduktivni teoretski sistem.

Postopek inverzne dedukcije torej združuje elemente induktivne in deduktivne poti nastajanja teorije. Tudi v tem primeru lahko proces nastajanja teorije shematsko ponazorimo s piramido, v kateri potekajo miselni tokovi tako od njenega dna (izkustva) navzgor kot od njenega vrha (od splošni zakonov – teoretskih postulatov) navzdol (Slika 1.5). Konkretno takšen postopek graditve teorije poteka na dveh ravneh hkrati:

- a) raven empiričnega raziskovanja – zbiranje (izkustvenih) podatkov na terenu, analiza podatkov (posploševanje posamičnih opažanj)
- b) raven teoretske analize – definiranje področja teorije, izbor splošnih predpostavk (postulatov) na podlagi obstoječih teorij, deduktivna izpeljava posameznih konkretnih znanstvenih trditev na podlagi pravil logike.

Dejansko se obe ravni gradnje (družboslovne) teorije prepletata in stapljata ena z drugo. Empirično raziskovanje praviloma predpostavlja vsaj nekatera teoretična izhodišča v obliki temeljnih konceptov, ki so potrebni pri pripravi raziskovalnega modela. Prav tako lahko rečemo, da obstoječe teorije, ki so podlaga za črpanje izhodiščnih predpostavk (postulatov) nove teorije, praviloma temeljijo na predhodnem izkustvu, pa naj bo to sistematično raziskovanje, ali le vsakdanje človekovo izkustvo, ki se lahko prenaša tudi iz generacije v generacijo.

Logika oz. principi "kombinirane" poti nastajanja teorije se torej ujemajo s prevladujočimi principi v družboslovnem raziskovanju: povezanost med teorijo in izkustvom. Le v takšnem pristopu sta enakovredno oz. smiselno prisotna dva temeljna elementa znanstvenega raziskovanja: logika (razum) in opazovanje (izkustvo).

Slika 1.5: "Inverzna dedukcija" kot model nastajanja teorije

1.7. TEORETSKE IN IZKUSTVENE ZNANOSTI

Poglavje o temeljnih elementih znanosti in znanstvenega raziskovanja zaključimo z razčlenitvijo dileme, ki smo jo na začetku nakazali: ali lahko razlikujemo med izkustvenimi in teoretskimi znanostmi? Ob tem se nam postavita vsaj še dve vprašanji: a) ali torej teoretska znanost ne

potrebuje izkustva in b) ali izkustvena znanost ne potrebuje teorije? Odgovori na ti dve vprašanji ne razrešijo dileme o razliki med izkustvenimi in teoretskimi znanostmi. Rečemo namreč lahko, da znanosti brez teorije ni – torej je vsaka znanost (tudi) teoretska znanost. Nekoliko manj očitno je, da tudi znanosti brez izkustva ni. V ozadju še tako abstraktnih teoretskih modelov, ki imajo (na prvi pogled) v izhodišču postulate kot rezultat čiste intuicije, leži nakopičeno izkustvo več generacij. Nekatere znanosti, ki se oblikujejo predvsem na podlagi čiste teoretske dedukcije, iščejo potrditev svojih teoretskih model prav v izkustvu. Tako npr. razvoj sodobne tehnologije omogoča izkustveno preverjanje nekaterih predpostavk teoretske fizike. Matematika ob vsej svoji abstraktnosti ni sama sebi namen, ampak lahko služi kot orodje drugim disciplinam. Števila, kot temeljni elementi v okviru matematike, sicer izgledajo kot čiste logične oz racionalne kategorije, vendar se izkaže, da lahko tudi za različne številske sisteme najdemo povsem izkustvene korenine (za desetiški sistem števil bi npr. lahko rekli, da ima za izkustveno podlago število prstov na obeh rokah).

Kakšna je torej razlika med izkustvenimi in teoretskimi znanostmi? Predvsem bi lahko rekli, da je pri teoretskih znanostih poudarek na logičnih principih in dedukciji pri gradnji teorije. Izkustvo je potisnjeno v ozadje - neposredni cilj teorije v okviru teoretskih znanosti namreč ni pojasnjevanje konkretnih izkustvenih pojavov, ampak izgraditev (popolnega) logičnega sistema, ki pa je lahko kasneje uporaben v zelo različnih konkretnih situacijah. Nasprotno pa je cilj izkustvenih znanosti prav pojasnjevanje konkretnih izkustvenih pojavov. Vendar za to funkcijo izkustvene znanosti potrebujejo teorijo in so torej na nek način hkrati tudi teoretske znanosti. Prav ob vprašanju pojasnjevanja in nasploh problema razmerja med teorijo in izkustvom oz. (družboslovno) znanostjo in družbo pa so potekali spori med različnimi družboslovnimi "paradigmami". V nadaljevanju si bomo zato na kratko ogledali nekatere razlike med temeljnimi družboslovnimi teoretskimi usmeritvami, ki so pomembne predvsem z vidika metod družboslovnega raziskovanja.

Viri:

- Adam, Frane (1982): Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji. *Časopis za kritiko znanosti*, let. 10, št. 53-54: 132-245.
- Durkheim, Emile (1963): *Pravila sociološke metode*. Savremena škola, Beograd.
- Glaser, Barney in Anselm Strauss (1982): Odkrivanje substantivne teorije: osnovna strategija kvalitativnega raziskovanja. *Časopis za kritiko znanosti*, let. 10, št. 53-54: 262-274.
- Johnson, Allan G. (1995): *The Blackwell Disctionary of Sociology. A User's Guide to Sociological Language*. Basil Blackwell Inc., Cambridge, Massachusetts USA.
- Kuvačić, Ivan (1988): *Rasprave o metodi. Problemi pristupa u društvenim znanostima*. Naprijed, Zagreb.
- Milić, Vojin (1978): *Sociološki metod*. Nolit, Beograd.
- Popović, Nenad (1989): Da li je operacionalizacija suvišna? V zborniku: *Blejsko metodološko srečanje* (ur. A.Ferligoj). Metodološki zvezki 5, Sekcija za metodologijo in statistiko JUS in FSPN, Ljubljana, str.:45-54.
- Popper, Karl R. (1998): *Logika znanstvenega odkritja*. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Šušnjić, Đjuro (1973): *Kritika Sociološke metode*. Gradina, Niš.
- Toš, Niko (1988): *Metode družboslovnega raziskovanja*. Državna založba Slovenije, Ljubljana.